

Ett bättre liv är möjligt

Om empowerment och social mobilisering

Alec Carlberg

Innehåll

Förord	1	Empowerment och social mobilisering – exemplet Basta	20
Allt är inte vad det synes vara	2	Makt och maktlöshet	21
Empowerment – ett modeord eller något allmänmänskligt?	4	Företaget Basta idag – några basfakta	22
Empowerment – ett modeord?	5	Företaget Bastas överlevnad i ett egenmaktsperspektiv	23
Empowerment – något allmänmänskligt?	6	”Maslow på Basta” – Bastas svar på missbrukarens fysiska behov	23
Empowerment och social mobilisering	7	”Freire på Basta” – Bastas svar på missbrukarens mentala behov	24
Helhetssyn istället för stuprörstänkande	8	Från klient till hästskötare	25
Empowerment – ett nytt ord för en gammal företeelse	9	Social mobilisering skapar politik för en förändring	28
Att bli sin egen talesman	9	Att kvalitetssäkra empowerment och social mobilisering	29
Freire och Maslov – två empowerment teoretiker	10	Sammanfattande generaliseringar	32
Empowerment är frihetlig	11	Egenmakt – slutcitrat	33
Beslutskapabel – ett nödvändigt gott	12	Litteratur	34
Att vara stödjande i empowermentprocesser	13	Litteratur med anknytning till Basta	34
Att stödja befrielse men undvika beroende	14		
Hur välmenande professionalism kan hota framväxande egenmakt	14		
Utgångspunkter för att skapa strukturer där egenmakten kan växa	15		
Inslag i en målgruppsanalys – exemplet missbruk	17		
Narkotikamissbruk i ett samhällsperspektiv	17		
Narkotikamissbruk i ett individperspektiv	18		
Några sammanfattande utgångspunkter	19		

Förord

EU-programmet Equal ska öppna vägar till arbetslivet för grupper som står långt från arbetsmarknaden. I arbetet med Equal finns det många resultat som fört utvecklingen framåt, både i nyskapande färdigheter och i potentiell förändring.

Verket för näringslivsutveckling, Nutek ska bidra till en hållbar ekonomiskt tillväxt och välbefinnande i hela landet genom fler nya företag, fler växande företag och fler starka regioner. Genom olika program och projekt ska Nutek främja företagande och entreprenörskap, på traditionella områden men också på nya med nya grupper av entreprenörer.

I ett brett partnerskap med Sociala företag, Kooperativa utvecklingscentrum, intresseorganisationer och regionala utvecklingspartnerskap driver Nutek Equal-projektet ”Socialt företagande – en väg till arbetsmarknaden”. Projektets syfte är att genom kunskaps- och erfarenhetspridning förändra strukturer och underlätta för dem som vill starta och driva sociala företag.

Det sociala företaget Basta som bygger sin verksamhet på empowerment, eller egenmakt i kombination med utveckling av affärsverksamheten i företaget, är ett exempel på hur nya företag med nya grupper av entreprenörer kan växa fram. Basta har visat hur en strukturell förändring kan börja med att enskilda individer tar makten över sina egna liv.

Med sin tioåriga verksamhet har man en gedigen erfarenhet av den dynamik som empowerment innebär, långt innan EU insåg värdet att ha med det som en viktig komponent i Equal-programmet.

I denna skrift utvecklas och teoretiseras begreppet ”empowerment”, vilket tar oss ytterligare ett steg framåt, samtidigt som det kan få genomslag också på andra områden. Bastas erfarenheter och kunskap är i högsta grad generaliserbar också för andra grupper som har svårt att komma in på den ordinarie arbetsmarknaden.

Det ligger i allas intresse att denna kunskap och erfarenhet når ut till fler i syfte att skapa fler företag och en vidgad arbetsmarknad som också är öppen för alla.

Sune Halvarsson
Tf Generaldirektör Nutek

Johannes Wikman
Chef för Equal i Sverige

Allt är inte vad det synes vara

2

För ett antal år sedan besökte socialnämnden i Stockholm ett personaldrivet handikappkooperativ, Luce sul Mare utanför Rimini i Italien. Kooperativet är stort, och en viktig av del av verksamheten handlar om boende och dagliga aktiviteter för människor med utvecklingsstörningar. Som så ofta i Italien har sociala verksamheter sämre fysisk miljö än svenska institutioner. Det kan gälla allt ifrån antal kvadratmeter, tekniska hjälpmedel och standarden på lokalerna och inredningen. De svenska besökarna noterade omedelbart detta, och någon ifrågasatte till och med om vi svenskar verkligen hade något att lära oss av besöket. Överallt bekräftades intrycket av italienarnas låga standard, och att vår egen standard var så jämförelsevis mycket högre. Det hade kunnat bli det bestående intrycket om inte en av de svenska politikerna själv hade ett förflutet som vårdbiträde. Hon började ställa frågor om omsorgens innehåll och vad en person med en utvecklingsstörning erbjöds för aktiviteter, deras inflytande över vardagen och hur mycket tid personalen hade för varje omsorgstagare per dag och vecka. Den frågvisa svenskan kom snabbt fram till att omsorgstagarna på Luce sul Mare fick nästan en tredjedel mer tid och uppmärksamhet från personalen än vad som gavs i Stockholm.

Episoden återges här som en påminnelse om hur lätt det är att låta sig förföras av hög materiell standard och därmed risken att underskatta tid och mänskliga relationers betydelse i vård och omsorg. Den här skriften handlar emellertid inte om vård och omsorg, utan om empowerment, som också den i avgörande delar handlar om mänskliga relationer och långt mindre om tekniska eller organisatoriska lösningar. Empowerment har många sidor och inslag som är generaliserbara, allmängiltiga, vilket gör det fullt möjligt att fundera kring egenmaktens väsen och innehåll med utgångspunkt i det ovan relaterade studiebesöket på Luce sul Mare, också för den som är verksam inom andra fält än det som rör livet och vardagen för en människa med en utvecklingsstörning.

Trots betydande skillnader i livsbetingelserna hos en arbetslös invandrare, en fysiskt eller psykiskt funktionshindrad eller en narkotikamissbrukare har de det gemensamt att de skulle vilja förbättra sin livssituation genom att bli mer oberoende av de personer och myndigheter som i så hög grad dikterar deras vardag. I det följande kommer reflektioner och exempel att lyftas fram som på olika vis belyser egenmakt och social mobilisering. Exempelen är främst hämtade från erfarenheter som under 15 års tid gjorts vid Basta Arbetskooperativ, från de fyra åren då kooperativet projekterades

---

fram till dagens situation med mer än hundra tidigare drogberoende personer som driver de två företagen Basta Arbetskooperativ i Nykvarn och Basta Väst i Borås.

Generaliseringar och slutsatser som dras utifrån Bastas historia är mina. Också tolkningarna är mina, utifrån egna upplevelser och värderingar. Men det hindrar inte att många kloka kamrater på Basta har haft synpunkter som förbättrat texten och förhoppningsvis gjort den mer stringent. Likaså har Annika Mansnerus och Ann Jönsson, båda på Socialdepartementet tagit sig tid och bidragit med kunskaper och tålamod, liksom Peter Brusén på socialstyrelsen också har gjort.

Självfallet görs inte anspråk på att tankar och synpunkter som framförs är de ”riktiga” eller de ”enda” tolkningar av empowerment eller social mobilisering. Se i stället texten som ett inlägg i en diskussion om brukarmakt och brukarinflytande, som också börjat bli föremål för ett bredare politiskt intresse, såväl från höger som från vänster.

Sedan hösten 2004 har Socialhögskolan i Lund infört en kurs i social mobilisering och empowerment för socionomstudenterna. Kursen sker i samarbete med Basta inom ramen för ett EU-projekt. Utbildningen kommer från och med hösten 2005 också att öppnas upp för studerande som kommer från organisationer med starkt brukarinflytande som klient-, handikapp- och invandrarorganisationerna. Många av dessa nya studenter har inga tidigare erfarenheter av högskolestudier. Förhoppningen är att mixen av erfarenheter kommer att korsbefrukta och ge näring åt både studenter och organisationsföreträdare. På sikt kan samarbetet också leda till ett allt större vetenskapligt intresse för empowerment och social mobilisering.

Empowerment har kommit att bli ett begrepp inom det professionella sociala arbetet, men här kommer empowerment och social mobilisering att fokusera på en annan infallsvinkel, nämligen när människor i utsatta positioner själva försöker hitta egna vägar och maktstrukturer för att skapa sig ett bättre liv.

Alec Carlberg

Sommaren 2005, Grottammare (AP), Italien

Empowerment – ett modeord eller något allmänmänskligt?

4

”Begreppet empowerment bör ständigt omdefinieras och förnyas, inte bara av professionella utan också i ord och handling av människor som vill ha större kontroll över de tjänster de tar emot. Genuin empowerment bör utgå ifrån de omständigheter som präglar de som använder tjänsterna, inte de som tillhandahåller dem.”¹

Empowerment som begrepp började mer allmänt användas i USA och Storbritannien i slutet på 1980-talet. Det var framförallt socialarbetare och andra yrkesgrupper inom det sociala fältet som kom att använda ordet empowerment för att beskriva arbetssätt och processer som ledde till ökad makt för deras klienter. Dictionary of Social Work tar fasta på empowerment som härlett ur ”becoming powerful”, bli kraftfull.²

I EU har begreppet empowerment under senare år fått ett allt större genomslag. Inom gemenskapsinitiativet Equal, vars två omgångar genomförs 2002–2007, framhålls empowerment som ett grundläggande förhållningssätt för projekt som ska kunna finansieras med Equalmedel. I socialfondens terminologi fokuseras empowerment på ett underifrånperspektiv, som ett sätt att involvera specifika målgrupper.

I Sverige, som normalt följer anglosaxiska trender, har ordet empowerment införlivats i svenskt språkbruk. När det översätts är det oftast med egenmakt. Översättningen har kritiserats av dem som tycker att ordet egenmakt är alltför statiskt och inte speglar den dynamik och kraft som empowerment förutsätts stå för. I det följande används omväxlande begreppen egenmakt och empowerment som uttryck för ett och samma fenomen.

Egenmakt är nära förbundet med brukarmakt. Under den senaste tioårsperioden har brukarinflytande, brukarråd, brukarrevision, brukarorganisationer och brukarmakt kommit att betonas allt mer i sociala policydokument. Betoningen av egenmakt passar därför väl in i rådande politiska trender. Ordet egenmakt har kommit att införlivas på höger – vänsterskalan. Förenklat kan sägas att de borgerliga partierna snab-

¹ Citatet är hämtat från den engelske sociologen Robert Adams bok *Social Work and Empowerment* (2003, sid 3).

² Referens till Thomas och Pierson 1995, Adams, *Social Work and Empowerment* (2003, sid 8).

bast har tagit till sig ”egenmakten”. De talar om den som ett sätt för den enskilde att både öka sitt inflytande och ta ett personligt ansvar på bekostnad av offentlig maktutövning. Delar av vänstern menar däremot att talet om egenmakt kan vara ett förtäckt sätt att angripa en stark offentlig sektor som är en omistlig del i den svenska välfärdsmodellen. Inom vänstern finns å andra sidan också en tradition av självförvaltning i kooperativa ägarformer, t.ex. bostads- och konsumentkooperationen, som ligger väl i linje med egenmakt och social mobilisering.

Empowerment – ett modeord?

Oklarheter kring begreppet egenmakt och dess alltmer tydliga status av modeord eller trend gör att det inte minst från samhälls- och socialvetenskapligt håll har vuxit fram en skepticism och avvaktande hållning mot att använda begreppet egenmakt oreflekterat, utan att precisera dess innehåll. Kritiken riktar för det första in sig på att begreppet kan användas på ett positivt symboliskt och honnörsliknande vis, utan någon innebörd för praktiken. Ett exempel är att om det i det närmaste förutsätts att ansökningar om projektmedel ska referera till empowerment. Egenmakt blir då ett mantra istället för en projekttidé med ett genomtänkt underifrånperspektiv. För det andra riskerar begreppet empowerment att bli övertaget, och därmed uttunnat av professionella och andra i maktställning, så att det inkorporeras i befintliga maktstrukturer. En sådan utveckling förändrar ingenting för den som behöver redskap för att öka makten över sitt eget liv.

Ytterligare ett tecken som tyder på att empowerment inte bara är accepterat, utan också har blivit en trend, visar sig i att olika managementkonsulter har börjat att intressera sig för fenomenet. De omvandlar inte sällan empowerment till ”managementkultur” som ett sätt att effektivisera arbetet i företag och organisationer. I de sammanhangen lyfts medarbetarnas *engagemang, ledningens tydlighet, gripbara och gemensamma mål, högre prestationsnivå och lojalitet med ledningen* fram och beskrivs som egenmakt. Det är emellertid något annat än genuin egenmakt, som i sin grund är obstinat och ifrågasättande. Effektiva egenmaktsorganisationer lever med ständiga kriser, men förmår hantera kriserna, tål ifrågasättande och försöker ge svar på medlemmars och kollegors invändningar och ifrågasättanden.

På liknande sätt som bland samhällsvetare finns det inom brukar- och klientorganisationer en begynnande misstänksamhet mot hur de med egenmakt besläktade begreppen brukarmakt, brukarrevision och brukarråd har börjat att användas. Oron gäller särskilt när initiativet kommer uppifrån, som till exempel är fallet med det brukarråd som Statens institutionsstyrelse (SiS) har inrättat för att följa och ha synpunkter på tvångsvården av missbrukare. I SiS brukarråd är majoriteten varken brukare eller före detta brukare av samhällets tvångsvård. Majoriteten består i stället av människor från nykterhets-, anhörig- och socialpolitiska organisationer.

Det är möjligt att SiS brukarråd gör ett utomordentligt och viktigt arbete, men här får exemplet illustrera hur brukarbegreppet urvattnas och blir något allmänt positivt och legitimerande, istället för en kritisk granskning av en kontroversiell verksamhet utifrån den speciella kunskap som bara den som själv har upplevt tvångsvården har. Samma risk att urvattnas löper också begreppen empowerment och egenmakt.

När det talas om egenmakt ses det många gånger som någonting som specifikt kan vara till nytta för hjälplösa och marginaliserade människor. Det förmodas vara ett sätt för dem att återvinna självrespekt. Tanken går lätt till hemlösa, tiggare, missbrukare och prostituerade och psykiskt sjuka som lever från dag till dag på gator och torg, utan social förankring. Sådana tankebanor leder vidare till socialtjänstens ansvar för marginaliserade människor, med risken att egenmakt blir en fråga om "dom" där ute i misären i förhållande till samhällets skyddsnet, istället för en företeelse som berör alla människor som vill ta eller återta makten över sina liv. Det kan likväl gälla en funktionshindrad, som trots hög kompetens i övrigt är beroende av samhällets service för att få det dagliga livet att fungera, och som vill ha kontroll och inflytande över den service som erhålles.

Empowerment – något allmänmänskligt?

Behovet av att ha kontroll över och kunna påverka det som händer en själv är allmänmänskligt. Ingen vill vara utlämnad till andras godtycke när det gäller det som är viktigt för en. Den enkla sanningen är grunden för egenmaktstänkandet. Frågan om egenmakt hänger intimt samman med den enskildes avsaknad av eller tillgång på självkänsla, och därmed förmåga att själv både våga och kunna påverka vardagen. Med den insikten blir frågan om egenmakt grundläggande och vardaglig för alla människor, och inte reducerad till relationen mellan utsatta människor och samhällets olika hjälp- och stödinsatser.

Under en diskussion mellan blivande socionomer på Socialhögskolan i Lund kom studenterna in på frågan om egenmaktens innebörd och hur de i sin framtida roll som socialsekreterare kan stödja egenmaktsprocesser hos socialtjänstens klienter. Diskussionen började konventionellt. Studenterna lyfte fram humanistiska ståndpunkter och vikten av att ställa rimliga krav samtidigt som man ska vara respektfull i bemötandet av klienten. Det var först vid tankeexperimentet att fem av de närvarande kursdeltagarna själva, fortfarande ett antal år efter examineringen, skulle vara arbetslösa och aldrig ha fått chansen att arbeta i det yrke de utbildat sig till som diskussionen tog en ny vändning. Alla var överens om att självkänslan skulle vara i botten. Apati, bitterhet och uppgivenhet skulle lura runt hörnet, vilket är samma känslor som deras framtida klienter bär med sig. Studenterna kom fram till att de så snabbt som möjligt skulle vilja komma på fötter och slippa vara beroende av a-kassa och socialbidrag. På grund av en hyfsad självkänsla – åtminstone i jämförelse med de flesta av socialtjänstens klienter – började de snabbt att diskutera alternativa

strategier för försörjning och återvunnen självkänsla. Diskussionen var befriande och klagörande. Alla insåg att oavsett bakgrund och samhällstatus har man behov av att hitta former för att stärka eller återvinna förlorad självkänsla.

Studenterna kom i det här fallet fram till att de skulle kunna starta ett personalkooperativ. I scenariet använde de egenmaktprocessen som en väg ut ur en tänkt förnedrande och nedbrytande framtid. Genom diskussionen stod det klart att inlevelseförmåga och igenkännande, empati,³ är en ovärderlig tillgång för att kunna stödja egenmaktprocesser hos andra.

Empowerment och social mobilisering

Som framgått inledningsvis kommer begreppet egenmakt att användas omväxlande och synonymt med empowerment. Något försök att konstruera en svensk definition görs inte. Däremot kommer exempel och resonemang som lyfts fram att ge en bild av hur egenmakten under vissa specifika förhållanden kan visa sig i praktiken. Egenmakt är en individuell process – både fysisk och mental – som i etapper stärker den enskildes självkänsla och ger henne större möjligheter att själv ta ansvar för och kontrollen över beslut och händelser som är avgörande för hennes dagliga livssituation. När det är fråga om en kollektiv process kommer begreppet *social mobilisering* att användas för att beskriva det som händer när flera går samman och organiserar sig för att gemensamt skapa utrymme för dels en egen och personlig ”egenmakt-utveckling”, dels en kollektiv makt som har kraft och förmåga att förhandla med och påverka politiska och administrativa maktstrukturer.

Egenmaktprocesser och social mobilisering följer inte på förhand givna modeller eller mönster, och kommer därför att ta skilda vägar och uttryck när de påbörjas. Vilka vägar och uttrycken blir beror på vem och vilka som är involverade och vilka behov, talanger, intressen och önskemål de har. Ilska och revanschlust över maktlösheten de själva och andra i liknande situationer har upplevt kan vara drivkrafter för att sätta igång projekt som möjliggör ökad egenmakt och skapar organisationer för det. Känslan av maktlöshet kan vara densamma hos den högt utbildade invandraren som aldrig kommer in på arbetsmarknaden på grund av sitt ”konstiga” namn och den funktionshindrade som upplever att en fungerande färdtjänst ska uppfattas som en ynnest att ständigt vara tacksam för. Samma maktlöshet och ilska känner missbrukaren inför vårdapparaten som ”vet” vilken behandling som ska sättas in, trots att missbrukaren själv vet att den förslagna insatsen inte är den som hon är i behov av.

³ Empati är ett ord som inte sällan används oreflekterat; Det här kan sägas vara det motsatta till oreflekterat ”Empati är förmågan att se med någon annans ögon, höra med någon annans öron och känna med någon annans hjärta” (Alfred Adler) Citat ur Peter Bruséns bok ”Livet en gång till”(sid 119, 2003).

Helhetssyn istället för stuprörstänkande

Inom myndighetsvärlden finns ett utbrett ”stuprörstänkande”. Det innebär att varje myndighet snävt ser till det egna fögderiet och därmed missar helheten. Exempel på stuprörstänkande är när en missbrukare hamnar mellan stolarna eftersom socialtjänsten och sjukvården spelar Svarte Petter med individen. Medan sjukvården hävdar att vården av missbrukare är socialtjänstens ansvar så kan socialtjänsten kontra med att missbrukaren har psykiska problem som är sjukvårdens ansvar. Den myndighet som förlorar det cyniska spelet sitter med Svarte Petter, och får stå för kostnaderna och ansvaret för rehabiliteringen. Förloraren är förstås missbrukaren, som i psykisk och social nöd ibland lämnas vind för våg. Kritik mot myndigheternas stuprörstänkande kommer ofta från tredje sektorns organisationer, som har egna medlemmar som har offrats i stuprören.

Också hos organisationerna finns inte sällan ett liknande snävt sektorsperspektiv. Det finns hos klientorganisationer, handikappförbund, anhörigorganisationer och andra intresseorganisationer en tendens att endast se till de egna medlemmarnas intressen och problem. Ur en synvinkel är det naturligt att koncentrera sig på den egna gruppens frågor och driva dessa, men ur ett annat perspektiv missar man därmed allmängiltiga kunskaper och erfarenheter som andra grupper redan har tillskansat sig. Det innebär att hjulet måste uppfinnas gång efter annan.

I Italien, som har en lång tradition av sociala kooperativ, har många insett nyttan av att ha en blandning av medlemmar med olika bakgrund och olika behov, förutsättningar och tillgångar i arbetskooperativen, som till exempel olika etnisk bakgrund eller olika typer av funktionshinder.⁴ Det är inte minst produktionsmässigt rationellt, eftersom arbetsmomentet som den synskadade har svårt att utföra har den rörelsehindrade inga problem med och viceversa. Bland utsatta grupper finns en tendens att se den egna utsattheten som unik och extremt svår. I ett dagligt samarbete mellan människor med sociala, psykiska och fysiska funktionshinder kan en unik kreativ och reflekterade miljö uppstå. I en sådan miljö växer egenmaktprocesser lättare, en av egenmaktens förutsättningar är insikten om och konsekvenserna av den egna situationen i förhållande till en mångfacetterad omgivning. *”Jag kanske inte alltid har det värst.”*

⁴ För den som önskar mer information om italienska sociala kooperativ finns Eva Laurells skrift ”Sociala arbetskooperativ – funktionshindrades möjligheter till arbete genom sociala arbetskooperativ. Strukturella förutsättningar i Sverige, Storbritannien och Italien.” Arbetslivsinstitutet 2002.

Empowerment – ett nytt ord för en gammal företeelse

Som nämnts började engelska och amerikanska socialarbetare använda begreppet empowerment för att beskriva arbetsmetoder och förhållningssätt som skulle involvera och stärka deras klienter i slutet på 1980-talet. Men empowerment har sina rötter långt tillbaka i historien. Den engelske sociologen Robert Adams härleder empowerment i England tillbaka till 1700-talet där sociala rörelser verkade utifrån något som Adams betecknar som ”ömsesidiga självhjälpsrörelser”. I modern tid finns starka band mellan empowerment och 1960-talets protesterörelser. Det moderna empowermenttänkandet har influerats av förtryckta minoriteters kamp. Den svarta medborgarrättsrörelsen i USA byggde upp parallella sociala, kulturella, politiska och ekonomiska strukturer i ett försök att skapa sig ett oberoende och höja sin status i förhållande till den vita och härskande majoriteten. En viktig ingrediens i medborgarrättsrörelsen var att förändra självbilden, och att sluta se sig själv som ett hjälplöst offer, genom att höja självkänslan hos den egna gruppen.

Att bli sin egen talesman

I Sverige skapades under 60-talet R-förbunden med en majoritet av medlemmar som var fångar, missbrukare eller mentalpatienter.⁵ Syftet med R-förbunden var att organisera sig för att bli en kraft som myndigheter lyssnade på, och på så sätt komma till rätta med det om man var missnöjd med i vårdapparaten. Egenmakten tog sig uttryck i att man själv tog sig rätten att formulera och framföra sina åsikter. Individens själv, och ingen annan, är expert på sina egna upplevelser, oavsett om man är klient eller patient. Några förbund, men inte alla, såg en möjlighet till stärkt egenmakt genom att själv driva och organisera verksamheter, anpassade till den egna gruppens behov. Viljan att själv eller med hjälp av den egna intresseorganisationen föra sin egen talan är utmärkande för både den individuella egenmakten och den kollektiva sociala mobiliseringen. De utgör en tydlig gräns mot välgörenhet, men också en garanti för individen att bli företrädd av någon som har en legitimitet därtill. Egenmakt

⁵ R-förbunden är RSMH, Riksförbundet för Social och Mental Hälsa, RFHL, Riksförbundet för hjälp åt narkotika och läkemedelsberoende samt ALRO, Alkoholproblematikers Riksorganisation. Samt det numera nedlagda KRUM, Riksförbundet för kriminalvårdens humanisering.

och social mobilisering anknyter till begrepp som *demokratisering, kritisk reflektion, medvetandegörande, brukarmakt, självorganisering, hjälp till självhjälp och en fri och befriande atmosfär*. Sambandet mellan dessa begrepp och egenmakt återkommer senare vid exemplifieringen av egenmaktens praktik.

Freire och Maslov – två empowerment teoretiker

Den brasilianska pedagogen Paolo Freire, vars mest kända bok i Sverige, *Pedagogik för förtryckta*,⁶ handlar om hur mänsklig befrielse kan uppnås genom praktiskt och teoretisk inhämtande av kunskaper. Pedagogiken leder till insikter, som i sin tur leder till en ökande medvetenhetsgrad om de förtryck man är utsatt för och, inte minst viktigt, hur man kommer ur det. Freire själv använder inte ordet empowerment men hans tanke- och uttryckssätt utgår från vad vi idag skulle kalla ett empowerment-perspektiv. Hans tankar och slutsatser utgår från erfarenheter av alfabetisering av fattiga på den brasilianska landsbygden. Freires erfarenhet som verksam pedagog bland fattiga som inte var läskunniga gjorde honom övertygad om att utsatta människors befrielse måste vara deras eget verk. Han avvisar de han föraktfullt kallar "hjälpsism" som en väg till frigörelse:

*"Hjälpsismen berövar människor en fundamental mänsklig nödvändighet – ansvar." Och Freire tillägger: "Ansvar kan inte uppnås på enbart intellektuell väg, utan endast genom erfarenhet. Hjälpsismen erbjuder inget ansvar, inga tillfällen att fatta beslut, den erbjuder bara gester och attityder som uppmuntrar passivitet."*⁷

Tre saker framgår tydligt av citatet. För det första att egenmakt måste erövras personligen och därför inte kan ges eller fås av någon annan. För det andra att vägen till egenmakt går genom att aktivt pröva sig fram genom att samla och bearbeta erfarenheter. Slutligen framstår det att egenmakt är intimt förknippat med ansvar.

En annan vetenskapsman – mer lättillgänglig än Freire, om än inte oomstridd – som bidragit till förståelsen och förutsättningarna för egenmaktsprocesser är den amerikanske psykologen Abraham Maslow. Hans teori om behovstrappan visar hur det finns en hierarki av mänskliga behov, där de grundläggande och helt nödvändiga behoven – som att äta, dricka, sova och ha en viss grundtrygghet – först måste vara tillgodosedda innan människan i ett senare skede kan ge sig i kast med mer självförverkligande projekt, högre upp på behovstrappan.⁸ Ett sådant högre trappsteg är att påbörja en process som leder till större självkänsla på ett erfarenhetsmässigt och psykologiskt plan, det vill säga empowerment.

⁶ Utkom 1972 på svenska.

⁷ Citaten är hämtade ur Paolo Freires "Utbildning för befrielse" svensk utgivning (sid 58, 1977).

⁸ The Hierarchy of Needs (behovstrappan) finns publicerad i boken "The farther of Reaches of Human Nature", (1971).

Det är lätt att instämma i Maslows teori om behovstrappan. Var och en inser att när man är otrygg, utan pengar och känner oro inför varje ny dag så upptar det alla ens tankar och tömmer en på energi. Man varken ids eller orkar ta tag i det som behövs för att på längre sikt förbättra livssituationen. Att tillskansa sig egenmakt kräver en grundtrygghet, och inte minst tid. Trots att Maslows behovstrappa är förnuftig, och dessutom är lätt att instämma i, så visar samhällets stödstrukturer gång efter annan ett förhållningssätt som är det rakt motsatta. En uteliggare med missbruksproblem som söker hjälp med bostad hos socialtjänsten kan få höra att det inte går att få någon hjälp med boende för den som inte upphör med sitt missbruk. Under vissa perioder har drogpåverkade personer till och med vägrats tak över huvudet för natten.

Att bo i portuppgångar, ständigt ivägschasad, är en förnedrande och arbetskrävande tillvaro som är i det närmaste är omöjlig att orka med för den som inte är bedövad av droger. Istället för att utgå från mänskliga basbehov – i exemplet ovan någonstans att bo – hoppar man över ett stort antal Maslowska trappsteg, möjligen i tron att missbrukarengom att nekas en någorlunda trygg natt sömn kommer att ta sig samman och upphöra med sitt missbruk. I sanningens namn ska dock tilläggas att allt fler under senare år har ifrågasatt både det humana och det effektiva i att använda indragna socialtjänstinsatser för att korrigera ett önskat socialt beteende.

Empowerment är frihetlig

Tvång eller hot om sanktioner är oförenligt med egenmakt. Det kan tyckas självklart, men i Sverige finns en tradition att från och till använda tvångsinsatser, eller hot om tvångsinsatser, inom socialtjänst och psykiatri. Tvånget regleras i lagen om vård av missbrukare i vissa fall (LVM), lag med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU) och lagen om psykiatrisk tvångsvård (LPT). Troligen skulle ingen idag komma på idén att inom ramen för tvångsvården försöka tillämpa en behandling grundad på egenmaktstänkande, eftersom det inte kan ske under tvång.

Sådana försök skulle bara kunna ske i en framtid där begreppet egenmakt gravt har förvanskats i Orwellsk nyspråklig anda och därmed förlorat sin frihetliga och demokratiska dimension. Det i lag reglerade tvånget utgör i det här sammanhanget inget reellt hot mot en utveckling mot förstärkt egenmaktstänkande, men det kan däremot tvångets indirekta konsekvenser göra. Socialt och ekonomiskt utsatta grupper vet att de befinner sig i ett underläge. ”Systemet” har tolkningsföreträde om det kommer till en intressekonflikt mellan den hjälpsökande och den som har makten att bevilja eller avslå den sökandes begäran om hjälp. Frågan om tvång och frivillighet inom socialtjänst och psykiatri är en politisk och filosofisk fråga som väcker starka känslor. Här nämns det bara för att påminna om att både egenmakt och social mobilisering – när utsatta grupper organiserar sig – kan leda till både latenta och öppna konflikter mellan enskilda, organisationer och myndigheter.

Beslutskapabel – ett nödvändigt gott

Egenmakt förutsätter personliga val och ställningstaganden om hur man vill leva sitt liv. Det leder i sin tur till att människor måste tilltros förmåga att göra egna val och ta beslut, det vill säga att de är beslutskapabla.⁹ Acceptansen av den fria viljan skapar inga problem så länge som den andre gör val som omgivningen, du och jag, finner rimliga och förnuftiga. Problem uppstår när vissa väljer att leva ett liv som vi övriga finner oacceptabelt ur någon eller flera aspekter. Den fria viljan är inte obegränsad. Klass, social och kulturell bakgrund, kön, etnicitet och begåvningsnivå för att bara nämna några faktorer, både begränsar och diskriminerar den fria viljans valmöjligheter. Men något alternativ till tron på den fria viljans möjlighet finns inte. Det skulle vara ett dråpslag mot tanken på att människor – också i utsatta situationer – skulle kunna förändra sina liv till det bättre. Det finns en tendens att omyndigförklara människor som gör val som ”vi andra” inte accepterar eller starkt ogillar. Ett vardagsexempel är åsynen av en nerdrogad person, mer eller mindre sovande och med uttryckslös blick. Är denna person beslutskapabel? Faktum är att också den personen varje dag – trots sitt beroende och sin misär – tar en mängd beslut. Ett sådant beslut rör pengar till mer droger. Ska de skaffas genom stöld, prostitution, tiggeri eller genom att lura föräldrarna på pengar?

Uppenbarligen är personen beslutskapabel, men omgivningen gillar möjligen inte de beslut som missbrukaren fattar. Om inte heroinisten i vårt exempel tillmäts beslutskompetens, hur kan man då tro att han eller hon någon gång ska komma till insikt och ta beslutet att sluta med droger och söka sig ett annat liv?

Som har framgått kan egenmakt inte tvingas på någon. Den förutsätter att människor både har förmåga att själva ta beslut och en egen önskan om att förbättra den egna livssituationen, en önskan om ett annorlunda och bättre liv. Ett exempel är missbrukaren som vet eller tror sig kunna sluta med alkohol eller narkotika men för stunden inte vill göra det. Vad som är ett bättre liv kan inte med framgång bestämmas av någon utomstående. Det är en subjektiv bedömning som den som önskar en förändring själv måste göra.

Egenmaktens yttersta väsen handlar om egna beslut och tankar om en önskvärd förändring. Egenmakten har en personlig och individuell karaktär, men det utesluter inte att utomstående kan spela en avgörande roll för att få den enskilde att ta steg som påbörjar en egenmaktsprocess.

⁹ För en utförlig diskussion kring värdtvång i förhållande till att vara beslutskapabel se Torbjörn Tännsjö "Tvång i vården", (1995).

Att vara stödjande i empowermentprocesser

Vid ett besök hos det italienska solidaritetscentrat CEIS, som är en frivilligorganisation med religiöst ursprung, fick en grupp svenska socialarbetare en kulturchock. Centret, som ligger i en gammal skola mitt i Rom, tar varje dag emot närmare tusen ungdomar med svåra narkotikaproblem. Ungdomarna driver själva centret. De lagar dagens lunch, städar, reparerar och håller snyggt samtidigt som de går på schemalagda gruppmöten där de diskuterar hur de ska komma ur sitt heroinmissbruk. CEIS center skulle i Sverige kallas ett dagcenter, eller vara en del av ett öppenvårdsprogram. Det som chockerade svenskarna var centrets storlek. Tusen heroinmissbrukare på ett och samma ställe! Men det dröjde inte länge förrän ytterligare en, och en ännu större chock uppenbarade sig. I en efterföljande diskussion med en av de anställda kom frågan upp om hur många som var anställda på centret. Svaret var att för närvarande arbetade tolv personer där. Tolv anställda på tusen heroinister, tanken var fullkomligt svindlande. Det blev inte mindre omskakande när fortsättningen följde: ”Troligen är vi dessutom två för många i personalgruppen just nu”. Svenskarna skrattade gott åt det som uppfattades som ett minst sagt kaxigt skämt. Men Ottavio Romano – själv före detta heroinmissbrukare – förklarade snabbt vad han menade. Att sluta med droger kan ingen göra åt dig. Det är först när du själv vill och inser att du håller på att gå under som du kan göra något åt saken. Finns det för mycket personal vid centret har de en tendens att med sin professionalism ta över och ”besluta” saker som du, och bara du, själv måste besluta om, om du menar allvar med att du vill leva ett liv utan droger. De tolv anställda på CEIS ska vara tillgängliga och gripa in med sina erfarenheter och professionalism när det uppstod situationer, konflikter eller grava regelbrott som inte ungdomarna själva ansåg sig kunna lösa. Då kommer någon eller några att efterfråga personalens kompetens och kunskap.

I Ottavio Romanos reflektion ligger en av egenmaktsprocessernas latent motståndningar. Motsättningen är inte olöslig, men kräver eftertanke. Frågan är; Hur kan jag som inte själv bär problemet, det vill säga inte är funktionshindrad, inte är psykiskt sjuk, inte saknar det svenska språket som kommunikationsmedel, inte är missbrukare, inte har varit långvarigt arbetslös bidra till att en annan människa kommer egenmakten på spåret?

Att stödja befrielse men undvika beroende

Peter Brusén, en framgångsrik chefstjänsteman med ansvar för handikappfrågor på Socialstyrelsen, fick sina livsvillkor förändrade på några sekunder vid en surfingolycka på Hawaii. Från att ha varit en fysisk vältränad, nyfiken och äventyrslysten resenär blev han ryggmärgsskadad och rullstolsbunden. Peter Brusén beskriver i boken *”Livet – en gång till”* den viktiga roll som hans fru spelade för att han inte skulle förfalla till hopplöshet och ge upp önskan om att komma tillbaka till livet på följande sätt:

”Men nu var jag kraftlös och bottenlöst sorgsen. Jag orkade inte själv ta initiativet och vara stark. Hur verkligheten framför mig skulle bli visste jag inte och den verklighet som var – den kändes tom. Så småningom börjar ändå mönster framträda, mönster som visade på möjligheter. Lotta (Peter Bruséns fru, min anmärkning) tvingade mig med obehaglig energi och ständig livsoptimism, att börja se utanför mina begränsningar. Hon hjälpte mig, att inte överge mina gamla livsmönster och min inställning till mig själv. Hon visade hur jag kunde bli min egen räddare”. Av citatet framgår Lottas centrala roll som ”egenmaktsförstärkare”.¹⁰

Institutionsskador, eller den med institutionsskadan besläktade inlärda hjälplösheten, är två vanliga hinder som blockerar vägen mot egenmakt. Här ställs ”stödjarens” insatser, eller kanske ibland än viktigare avsaknaden av en insats på sin spets. Ofta är ”stödjarens” viktigaste uppgift att ingjuta mod, frammana en vision om att det är möjligt att skapa sig en bättre tillvaro än det man för tillfället har. I Peter Bruséns rehabilitering spelar hans fru Lotta rollen av den som ingöt mod och vilja att ta itu med det trauma som riskerade att göra Peter handlingsförlamad och uppgiven.

Ju svårare ett funktionshinder är, vare sig det är mentalt, fysiskt eller socialt, desto mer sannolikt är det att både ”offer” och ”hjälpare” faller in i ett destruktivt rollspel där den gode hjälparen i verkligheten blir dess motsats och de facto bidrar till att hålla kvar ”offret” i ett överdrivet och onödigt beroende.

Hur välmenande professionalism kan hota framväxande egenmakt

På ett behandlingshem för missbrukare utspelade sig för ett antal år sedan följande. Personalen var välutbildade behandlingsassistenter. Regelbundet hölls terapisejourer, både i grupp och enskilt. Trots ett gediget terapeutiskt program för varje intagen så blev det ändå gott om fritid. Klienter klagade på att man hade det tråkigt och svårt att få tiden att gå. Personalen tröttnade på det ständiga gnällandet och föreslog att de kunde använda en del av fritiden till att fiska, eftersom behandlingshemmet låg på en ö och det fanns gott om fisk i sjön.

¹⁰ (sid 46, 2003).

Några av klienter tog till sig personalens råd och började ge sig ut på sjön, först med metspön och sedan med nät. Fångsterna uteblev inte. Nästa sak som hände var att en klient kom på att man skulle bygga ett enkelt rökeri och röka en del av fångsten. Allt fler av klienterna engagerade sig i fisket och rökeriet. Nästa tanke som dök upp vara att man skulle kunna sälja fisken på torget i den närbelägna staden. För de tänkta intäkterna föreslogs att alla, personal och klienter, skulle göra en gemensam resa till Kanarieöarna. Entusiasmen hos klienterna bara ökade och nu hade alla dragits in i det stora fiskeprojektet. Personalen däremot började dra örönen åt sig när en del klienter inte längre ville vara med i terapisejourerna, eftersom terapin inkräktade på "fiskerinäringen" som de höll på utveckla i allt större skala. Det hela stoppades genom att personalen helt sonika förbjöd allt fiske. Behandlingshemmet är sedan många år nedlagt, vilket troligen inte har med den här episoden att göra. Men historien är intressant. I det här fallet hotade klienternas egna initiativ, entusiasm och gryende egenmaktsprocesser vårdapparatens strukturer och professionalism. Händelsen på behandlingshemmet leder till frågan hur strukturer och miljöer kan utformas så att de uppmuntrar och understöder egenmaktens framväxt inom ramen för professionella vårdstrukturer.

Utgångspunkter för att skapa strukturer där egenmakten kan växa

Ett försök att ringa in något av egenmaktens väsen och förutsättningar skulle kunna se ut så här:

- Egenmakt är etappvisa förändringar som på sikt stärker individens självkänsla och ger henne möjligheten att fatta beslut som leder till ett bättre liv än vad hon för närvarande upplever sig ha. Att erövra kontroll över det egna livet tar tid eftersom den bygger på insikter och egen förståelse och inte pedagogisk underordning.
- Egenmakten ska för att kunna utvecklas ges vissa materiella förutsättningar. Maslows behovstrappa har tidigare berörts. Att utveckla egenmakten kräver att individen har en rimligt trygg livssituation, som ger utrymme till reflektioner och eftertanke.
- Egenmakt handlar om mentala processer som ofta vinnas genom praktisk verksamhet. Det är både fråga om plötsliga aha- upplevelser och nya insikter prövade av individen själv och därmed accepterade som en verklighet.
- Egenmakten erövrars lättare om materiella och mentala processer kan fås att samverka och interagera på ett naturligt sätt. En sådan interaktion kan ske i en organisation, i ett företag, i en vänskapsrelation eller på en institution. Utmaningen ligger i att skapa strukturer som är anpassade till enskildas och grupperns specifika behov av en förändring.

Den sistnämnda punkten – om strukturer som tillåter egenmaktsprocesser – leder till en fundering om och en analys av omständigheter som gör att människor för det första hamnar i svårigheter, och för det andra senare skaffar sig verktyg för att ta sig ur dem. Genom en sådan analys ökar möjligheten att förstå hur de stödjande strukturerna ska organiseras för att underlätta utvecklingen av egenmakt hos människor med likartade erfarenheter. En grupp människor med likartade funktionshinder kan tjäna som exempel. Vilka erfarenheter och vilka behov måste tas med i beräkningen för att en synskadad ska öka sin självkänsla? Är den synskadade arbetslös? Finns tillgång till relevanta hjälpmedel? Behöver personen i fråga förbättra sin utbildning? Har synskadan gjort henne skygg och osäker? Har hon fått tillräcklig rehabilitering kring vardagens färdigheter som punktskrift och att orientera sig med käpp? Utgör närmiljöns utformning ett isolerande hinder? Vill hon aktivera sig politiskt men har ansett att det skulle ta för mycket kraft och ork för att vara värt det? Ytterligare frågeställningar med anknytning till den synskadades vardag leder fram till en sammansatt verklighetsbild att utgå ifrån.

Likartade analyser kan göras för alla grupper som i någon aspekt är utsatt, utestängd eller marginaliserad. Och i alla fallen kommer specifika mönster av förklaringar till den faktiska och upplevda situationen att växa fram. Ytterligare en poäng med att göra en oberoende analys är att minska risken att slentrianmässigt ta över ”självlara sanningar” och värderingar. För att exemplifiera vad en analys kan innehålla för komponenter för en specifik grupp används här tunga narkotikamissbrukare som av egen vilja har påbörjat en väg bort från narkotika och kriminalitet, för att på sikt förändra sina livsbetingelser.

Inslag i en målgruppsanalys – exemplet missbruk

Hur ser samhället på narkotikamissbruk? Vilka politiska åtgärder använder sig samhället av i förhållande till narkotikamissbruk? Vilka konsekvenser får samhällets åtgärder? Vilka konsekvenser får det tunga missbruket för individen själv? Dessa och liknande frågeställningar utgör utgångspunkter för att skapa strukturer som svarar mot missbrukarens önskan om ett förändrat beteende och därmed också en förändrad syn på sig själv.

Narkotikamissbruk i ett samhällsperspektiv

Missbrukaren är en föraktad person, ofta kriminell. Hans eller hennes livsföring förorsakar lidande och otrygghet och kostar samhället ansevärliga summor. Vårdkonsumtionen är stor och dyr, kriminalitet och därmed vidhängande fängelsevistelser drar också stora summor. Domstolsväsende och polisen har ständiga bekymmer med missbrukaren. Försäkringsbolagen likaså.

Samhällets svar på missbrukarens härjningar har varit att utveckla en strategi som gör det svårt och arbetsamt att hålla igång ett tungt narkotikamissbruk. Hårda fängelsestraff för narkotikabrott. Poliser som på gatuplanet jagar och stör missbrukaren. En sjukvård som i många fall är avvisande och ibland också direkt kränkande mot en patient med missbruksproblem. Svårt eller omöjligt att få ett arbete. Samma sak gäller en fast bostadsadress. Om individen inte uttrycker en vilja att sluta missbruka och gå in ett behandlingsprogram blir han eller hon inte sällan styvmoderligt behandlad av vårdapparaten. Sverige har ett stort utbud av vårdinsatser att erbjuda, också efter omfattande nedskärningar, framförallt under 90-talet. Den förda politiken har ibland beskrivits som att ”det ska vara svårt att knarka, men lätt att få vård”.

Narkomanvården, både den öppna vården och slutna dygnetrunt-vården är högt professionaliserad och personalintensiv, vilket innebär att dygnskostnaderna är höga. Många kommuner har därför förkortat vistelserna på behandlingshemmen, eller satsat på öppenvård på hemmaplan. Det finns en stark politisk tilltro till vårdens möjligheter att rehabilitera en missbrukare, antingen genom frivilliga vårdinsatser eller med tvång. Vården förutsätter två specifika roller, den ena som professionell vårdarbetare och den andra som missbrukande klient. Om behandlingsvistelsen blir framgångsrik – det vill säga att behandlingen genomförs som planerat och inga

droger har använts under tiden – så definieras den tidigare klienten som före detta narkoman och före detta klient. I stort sett alla tunga narkotikamissbrukare har ett flertal vistelser på behandlingshem bakom sig.

Sammantaget har samhällets insatser ofta bidragit till att marginalisera missbrukaren i stället för att integrera honom. I den onda spiral som uppstår undviker missbrukare att ha kontakt med myndigheter. Missbrukaren blir därmed mer och mer isolerad och hänvisad till gatunarkomanins subkulturer. Oavsett om beskrivningen ovan är ”objektivt” riktig så är det så här narkomanerna ofta själva upplever sin situation som aktiva missbrukare. Och det är den ”sambandsanalysen”, en underifrånanalys, man har att ta hänsyn till när strukturer och strategier för egenmakt ska utformas och praktiseras.

Narkotikamissbruk i ett individperspektiv

Missbruket leder individen in i en subkultur där droger och kriminalitet upptar de flesta av dygnets timmar. Så småningom består bekantskapskretsen i det närmaste uteslutande av gelikar. I vardagen minimeras kontakterna med det övriga samhället. Subkulturen skapar sina egna normer, attityder, språk och fysiska framtoning. Isoleringen och osäkerheten inför det övriga samhället skapar förakt för de ”normala”. När individen själv inte är påverkad av droger är han rädd för att umgås med människor som inte drogar sig. Det är svårt att veta hur man ska bete sig för att inte verka underlig. Missbruk leder till självförakt och dålig självkänsla.

Det liv som missbrukaren lever leder till fysisk, och ibland också psykisk, ohälsa och ofta också till bostadsproblem och arbetslöshet. Missbrukaren vet att livet levs i misär, och i klara stunder finns en stark vilja att ändra på det. Dessa stunder kommer inte sällan när det finns god tillgång på droger och då det därför inte finns anledning att oroa sig för nästa dagsranson, en missbrukets variant på Maslows behovstrappa. Den grundläggande behovet/tryggheten är drogen. Det är samma fenomen som rökaren som vill sluta röka uppvisar: det ska ske när jag har rökt upp det här paketet eller limpan. Den överviktiga funderar på att börja banta när hon är mätt.

Många missbrukare har upprepade erfarenheter av vistelse på behandlingshem. Misslyckanden spär på självföraktet, men en sak är uppenbart, och det är att framgång i behandling bygger på att beslutet att sluta med droger måste vara individens eget val. Det kommer inte att gå om det är för någon annans skull, föräldrarnas, barnens eller socialtjänstens. I bästa fall finns också en begynnande insikt om att det tar tid att komma ur ett missbruk.

Beskrivningen om hur den tunga missbrukaren lever och känner sig är här förenklad och generaliserad. Beskrivningen är endast avsedd att utgöra en grund för ett fortsatt resonemang om hur en egenmachtsstruktur kan byggas upp för den specifika målgruppen tunga narkotikamissbrukare.

Några sammanfattande utgångspunkter

I vårt exempel, Basta Arbetskooperativs verksamhet för missbrukare finns ett antal utgångspunkter för att skapa utrymme för egenmaktsprocesser utifrån en analys på samhälls- och individnivå.

Samhällsnivån

- Missbruk och kriminalitet är oacceptabelt i samhället
- Missbrukaren är föraktad och marginaliserad
- Missbrukaren blir en klient när han söker professionell vård för sitt missbruk
- Missbrukaren kommer inte att erbjudas hur många och långa behandlingar som helst

Individnivå

- Du rör dig i drog- och kriminella kretsar
- Du har blivit skygg och asocial i relation till den icke-missbrukande omgivningen
- Du har dålig hälsa
- Du saknar troligen fast bostad
- Du har inget arbete
- Du har förstått, eller börjar förstå, att ditt missbruk kräver långvarig rehabilitering
- Du vet att ingen kan sluta missbruka åt dig. Det är ditt, och bara ditt beslut

Utmaningen är att skapa en organisation som tar hänsyn till de specifika erfarenheter som många som vill lämna ett missbruk har. Det kan inte nog betonas att Basta här redovisade erfarenheter bara är ett exempel på en specifik egenmaktstruktur.

Empowerment och social mobilisering – exemplet Basta

För femton år sedan, när planerna på att starta ett kooperativt företag som vände sig till missbrukare först dök upp, var empowerment ett okänt begrepp i Sverige. Bastas framväxt till ett egenmaktsföretag, utan att ordet egenmakt i betydelsen empowerment användes, kan tolkas som att egenmakt inte är en specifik modell som rakt av kan generaliseras och överföras. Bastas tillkomst byggde istället på insikten om att vissa grundläggande mänskliga behov och känslor ska tillgodoses och stimuleras också för människor med drogproblem och som vill lämna dessa bakom sig. Önskat socialt beteende kan svårligen straffas bort.

Entreprenörskapet och egenmaktsinslagen i företagets start- och uppbyggnadsfas behandlas inte här eftersom det ligger utanför ramen för denna text. Men det är självfallet så, att ju mer av egenmaktens komponenter som byggs in och prövas från början, desto större är möjligheten att företaget kommer att stärka sin egenmaktsprofil framöver.

Egenmaktsorganisationer bygger på idéer och visioner. Visionen för Basta är *”ett bättre liv”* för den som är socialt marginaliserad på grund av missbruk. En bra visions styrka är att den kan entusiasmera människor. Den kan få människor att överträffa sig själva när de anar eller ser en önskvärd och åtrådd framtid. Det abstrakta begreppet *”ett bättre liv”* måste därför ges ett konkret innehåll som överensstämmer med de egna förhoppningarna. Drogfrihet, bättre hälsa, egen bostad, ett arbete, ett umgängesliv och återupprättade kontakter med barn och föräldrar är sådant som ofta ingår i den personliga visionen på Basta. Visionernas betydelse – vare sig det gäller organisationen i sin helhet eller den enskilda människans – kan inte underskattas. Saknas formulerade visioner som kan omfattas i sin helhet eller i delar, så kommer egenmakten att bli ett slagord och förflackas eller omvandlas till en rigid social teknik som utesluter egenmaktens viktigaste del, den mänskliga tillväxten. Organisationen – vare sig det är ett kooperativ eller en annan organisationsform – är bara verktyg och ramar inom vilka egenmaktsprocesser ska ges utrymme.

Makt och maktlöshet

Känslan av makt och maktlöshet är tillstånd som de flesta är förtrogna med. Det gäller också på Basta. Både makten och maktlösheten måste tydliggöras. Den dolda maktutövningen och den inlärda maktlösheten är två av egenmaktens fiender. Den dolda maktutövningen därför att den försvårar ett sunt ifrågasättande av makten och maktstrukturerna, och den inlärda maktlösheten därför att den gör att individen inte orkar eller vågar ifrågasätta makten. Baksidan av dold makt och maktlöshet är att den befriar den maktlöse från det ansvarstagande som är en av självkänslans fundament. ”Varför ska jag bry mig om jag ändå inte har något att säga till om?”

Mycket av det som erbjuds en missbrukare i professionell behandling handlar om terapi, sysselsättning och social träning. Det har ibland formulerats som att missbrukaren ska lära sig att leva ett ”Svenssonliv”. Det är gott och väl att en människa som levt med droger och i hemlöshet och kaos och som har struntat i, eller tappat förmågan, att klara dagliga sysslor, som att hålla ordning på tid, hygien, mathållning, boende och räkningar får öva sig i detta. Men det är en alldeles för låg målsättning, i avsaknad av spänning och nya utmaningar. Generellt kan sägas att nästan alla rehabiliteringsprogram – troligen gäller detta inte bara missbruksrehabilitering – har alltför låga ambitioner och förväntningar på vad klienten, patienten, den arbetslöse eller funktionshindrade själv vill och förmår att göra för att uppnå en förändrad livssituation.

Vägen till en höjd självkänsla är en process som sker i etapper, med framgångar och bakslag. Människor som under lång tid har varit utslagna och marginaliserade har också gång efter annan blivit besvikna på sig själva och inte sällan också svikit sin omgivning. Det leder till en misstro till abstrakta mål som ligger långt fram i tiden, kanske flera år framöver. Den anarkistiska parollen ”allt nu” är en verklighet som man pedagogiskt måste lära sig att hantera i egenmaktens strukturers vardagsarbete. Ett sätt är att bryta ner de stora visionerna till gripbara delmål. I exemplet Basta kan delmål vara att hålla sig drogfri ett antal månader, besöka tandläkare, kolla leverstatus, börja sova på nätterna, arbeta åtta timmar om dagen eller ta en första trevande kontakt med föräldrar och barn som varit bruten i många år. Egenmakten och självkänslan växer i etapper inom ramen för den valda organisationsstrukturen. Men strukturen får inte vara fast och en gång för alla given. Tillsammans med den personliga utvecklingen bör strukturen utvecklas på ett sätt som alla lägger märke till och som alla känner sig delaktiga i, eftersom alla har haft chansen att påverka den. Nybyggerand är, som ordet implicerar, något nytt, men ingenting kan vara nytt under en längre tidsperiod. Det viktiga med nybyggerandan är, att det som är nytt och skapat av ”oss” ger en sammanhållande känsla och stolthet. Genom att kontinuerligt bygga ut verksamheten kan i någon mening nybyggerandan vidmakthållas. Att bygga nya eller vidareutveckla befintliga verksamheter skapar utrymme för nya makt- och ansvarspositioner i organisationen som kan besättas av nya individer, när

befintliga ansvarsposterna redan är upptagna av andra personer, som ett led i deras tidigare personliga egenmaktsutveckling.

Social mobilisering har beskrivits som egenmaktens kollektiva form, det vill säga när människor går samman och skapar en organisation som ger dem själva och andra i liknande situationer utrymme för egenmaktsutveckling. Makten över organisationen måste hållas inom organisationen och innehas av en majoritet som själva har egna erfarenheter och insikter som en personlig utsatthet har gett dem. Egenmaktsorganisationer är inte professionella i bemärkelsen att kriteriet för att besätta ansvarsposter bygger på formella utbildningsmeriter. Det betyder inte att egenmaktsorganisationer kommer att agera amatöriskt eller att förakta teoretisk bildning och kunskap, tvärtom. Men det betyder att de erfarenheter som görs, och som sedan blir kunskaper som behövs för att bli en framgångsrik organisation, är det absolut viktigaste verktyget för individuell egenmakt, och det verktyget kan man därför inte lämna ifrån sig. Här finns kopplingen till Freires teorier om hur kunskap införskaffas av utsatta grupper, eller ”learning by doing”, som det engelska uttrycket lyder. Under Bastas första år kämpande företaget med att få igång en affärsmässigt lönsam produktion. Det tog tid, självfallet mycket längre tid än om företaget uteslutande bestått av professionella yrkesmän istället för ett antal drogberoende människor som önskade lämna missbruket. Propåer kom vid flera tillfällen, bland annat från kreditgivare, om att en professionell verkställande direktör skulle anställas för att få fart på produktion. Förslaget avvisades, ett beslut som på sikt skulle visa sig vara helt riktigt, eftersom det innebar att makten – och egenmaktens verktyg – behölls som en tillgång i företaget.

Företaget Basta idag – några basfakta

Efter drygt tio år i drift är Basta idag ett brukarägt företag.¹¹ Företagets verksamhet omfattar arbete inom tretton olika yrkesområden och ett utbildningscenter. Företaget erbjuder arbetstillfällen inom djurhållning, ekonomi- och administration, städ- och underhåll, klottersanering, finsnickeri, byggverksamheter samt ett utbildningscenter som erbjuder ettåriga yrkesutbildningar. Under de senaste sex åren har Basta också deltagit i olika projekt som har delfinansierats av EU:s socialfond.

Bastas ekonomiska bärkraft bygger på två huvudkomponenter. Omkring hälften av intäkterna kommer från försäljning av drogrehabilitering, där Bastas rehabiliteringsutbud konkurrerar med traditionella behandlingshem för att sälja sina tjänster. Den andra hälften kommer från intäkter från försäljning av varor och tjänster. Intäkterna har kontinuerligt ökat. Idag omsätter företagets olika delar totalt omkring 20 miljoner kronor årligen.

¹¹ Mer information om Basta finns på www.basta.se.

Den kontinuerliga ekonomiska tillväxten är nödvändig, eftersom Basta har skapat ett system som tillåter att alla som vill har möjlighet att stanna på Basta så länge de önskar, under förutsättning att de bidrar till företagets ekonomi och utveckling. Utifrån ett egenmaktsperspektiv, och insikten om att långvarigt missbruk kräver långvarig rehabilitering, har ett system utvecklats som innebär att det offentliga – socialtjänst och kriminalvård – köper en rehabiliteringsplats under ett års tid. Därefter upphör det offentliga betalningsansvar, samtidigt som den som så önskar kan fortsätta att arbeta och bo på Basta. Idag har drygt femtio procent av de boende på Basta valt att stanna utöver det första året som betalats av det offentliga. Det är lätt att inse att detta system kräver en ständig tillväxt av försäljningen av produkter och tjänster, exklusive försäljning av rehabilitering.

Företaget Bastas överlevnad i ett egenmaktsperspektiv

Vad får då behovet av kontinuerlig ekonomisk tillväxt för konsekvenser för egenmakten? För att börja med det mest tydliga och brutala: går inte Basta runt ekonomiskt väntar konkursen. En företagskonkurs får flera konsekvenser. Dels blir alla arbetslösa, med allt vad detta innebär av personligt lidande, dels blir de dessutom bostadslösa och berövade sin sociala samhörighet. Dessa konsekvenser är reella och går att kommunicera till alla på kooperativet. Det betyder i sin tur att produktionen på företaget är på riktigt: det just du producerar bidrar till allas överlevnad. Om du inte gör ditt bästa hotas allas trygghet i form av arbete, boende och pågående egenmaktsprocesser, det vill säga vägen ut ur missbruk. På Basta finns inget utrymme för ”pysselsättning” för att få tiden att gå. Budskapet är: ”Vi tar dig på allvar. Du behövs, så ta ditt ansvar”. Här är det frågan om individen i kollektivet, den enskildes ansvar för kollektivet. Att vara behövd, att bli sedd, att bli tagen på allvar och att få ansvar är grundstenar i egenmaktsprocesser. Det är inget specifikt för missbruksrehabilitering.

”Maslow på Basta” – Bastas svar på missbrukarens fysiska behov

Om man kopplar Maslovs behovstrappa till den tidigare beskrivna schematiska analysen av missbrukaren i ett samhälls- och individuellt perspektiv, vad måste då inkluderas i den faktiska egenmaktsstrukturen? Helt avgörande är en miljö utan droger. Basta ska därför vara drogfritt. Drogrifriheten inkluderar också alkohol, eftersom alkohol är en drog som många har lärt sig att tycka bra om. Dessutom är det ofta via alkoholen, genom förlorat omdöme, som många tar ett återfall och åter börjar använda narkotika. Kunskapen att långvarigt missbruk kräver långvarig rehabilitering måste också inkluderas i strukturen. Osäkerhet om hur lång tid individen har till sitt förfogande för att försöka förändra sitt liv skapar oro, vilket i sin tur hotar en begynnande egenmaktsprocess. På Basta bestämmer individen själv hur lång tid han eller hon behöver den drogfria tryggheten. Bostad och arbete löses för den som

bestämmer sig för att arbeta och bo på Basta. Försörjningen är tryggad för den som gör rätt för sig. Det finns tillgång till sjuk- och tandvård. För att konkludera; grundläggande behov enligt Maslows teori innefattas i Bastas koncept. Det innebär en drogfri miljö, arbete, bostad, hälsa och tryggheten i att få stanna på Basta tills man tror sig någorlunda säker i sin drogfrihet. Ur ett egenmaktsperspektiv är detta en avgörande, men definitivt inte tillräcklig, förutsättning för att påbörja den personliga egenmaktsresan.

”Freire på Basta” – Bastas svar på missbrukarens mentala behov

Språket, uppträdandet och framtoningen är avgörande för både den egna självbildningen och andras syn på och uppfattning av individen. Mycket kommer att behöva förändras. Missbrukarens vardag i den egna subkulturen har redan berörts. Vad det nu är frågan om är den mentala resan, från subkulturen in i vad som kan kallas den normala vardagen, en vardag utan droger.

Kenta, som var en av Bastas pionjärer sa följande; ”Säg till mig tio gånger att det där gjorde du bra! Jag hör det inte! Men säg en gång, att det där gjorde du dåligt. Det hör jag och det ältar jag för mig själv om och om igen”. Det visar en av missbrukets vanligaste konsekvenser, nämligen dålig självkänsla. Den mentala egenmaktsresan handlar om att bygga upp en självkänsla, vilket inte ska förväxlas med upplåst kaxighet. Basta har valt arbetet som verktyg och metod för att utveckla egenmakten. På en arbetsplats återkommer en mängd vardagliga episoder som tvingar fram ett personligt förhållningssätt. I en gemensam produktion av en vara eller en tjänst uppstår dagligen diskussioner om ledarskap, yrkeskunnande, samarbete, engagemang, arbetsmoral, intressen, fortbildning, uppträdande inför arbetskamrater och kunder och mycket annat. På en arbetsplats måste man vidare lära sig att hantera ilska och glädje, och att ge och ta beröm och kritik på ett sätt som arbetskamrater kan förstå och hantera. Det går inte att förhålla sig till den här typen av känslor som man ofta tidigare har gjort, genom att helt sonika fly, ta till våld, skrika, hota eller ge upp. Arbetet på Basta är inte i första hand ett sätt att skaffa sig en yrkesutbildning. Arbetet är i stället främst ett sätt att lära sig kommunicera och att vara och umgås med andra människor på ett normalt sätt. Om man dessutom blir en duktig yrkesman eller kvinna är det en positiv konsekvens, men bara en bieffekt i förhållande till arbetets viktigaste funktion; att lära sig att umgås och kommunicera med andra människor.

Att bli tagen på allvar är en av egenmaktens konsekvenser. För att bli tagen på allvar måste man göra saker som är på allvar. Som framgått är produktionen på Basta nödvändig för att företaget ska överleva och upprätthålla sin egenmaktsstruktur. Det innebär att produktionen på Basta är på riktigt, vilket ytterst bedöms av företagets kunder. Här förs ytterligare en egenmaktsaspekt in. Kunder kräver kvalitet. Aktiva missbrukare är ofta ointresserade av olika kvalitetsaspekter i livet. Det gäller sättet

att klä sig, vad man äter, hur man bor, sättet att uttrycka sig och behandlingen av andra människor. I en arbetsprocess byts den egoistiska slit- och slängmentaliteten sakta ut mot ett kvalitetsmedvetande i livets olika aspekter. Man måste se prydlig ut när man ska göra affärer med potentiella kunder. Det betyder att kravet på uppträdande och prydlighet inte är ett moralistiskt eller subjektivt ledningskrav, utan krav framsprungna ut det faktum att Basta är ett företag som ska överleva på marknaden.

För att arbetet ska kunna användas som en egenmaktsmetod måste vissa kriterier uppfyllas. Arbetet måste vara på riktigt, vilket i Bastas fall bedöms av kunderna. Arbetet måste också vara ett lagarbete, där kommunikationsprocesser uppträder. Arbetet måste vidare vara utvecklande i bemärkelsen att det alltid går att lära sig mer. Det är inte fråga om ett repetitivt legoarbete som kan utföras utan att tänka och reflektera. Och, inte minst viktigt, måste det finnas utrymme för att växa och hela tiden kunna ta och få mer ansvar.

Åsa kom för åtta år sedan till Basta direkt från fängelsestraff. Hon placerades på företaget hästuppfödning, Basta Basjkir. Efter tre månader slutade den tidigare chefen på hästuppfödningen och Åsa tillfrågades om hon vill bli ny chef för hästuppfödningen. Hennes första arbetsuppgift skulle bli att göra nästkommande års budget. Åsa trodde att ledningen skojade, eller kanske till och med drev med henne. Skulle hon göra en budget? Omöjligt. Åsa utlovades hjälp i budgetarbetet. Och hon gjorde budgeten. I och med att hon gjort en budget kände hon sig ansvarig och tvingad att vara kvar på Basta åtminstone året ut för att se om den höll. Hennes första plan hade varit att stanna på Basta i tre månader. Idag, åtta år senare, är hon en av delägarna i företaget och Bastas rehabiliteringschef.

Exemplet Åsa illustrerar tre saker. För det första att de flesta med stukad självkänsla alltid kan mer än vad de själva tror sig om. För det andra: om ledningen tror på medarbetarnas förmåga – dold eller synlig – så kommer nästan alltid organisationen eller företaget att få en god utdelning på satsat förtroende. För det tredje blir kollegor och medarbetare som har gått den ”långa vägen” bra föredömen för andra som just ska börja sin egen färd mot bättre självkänsla och stärkt egenmakt. Åsa visar andra på Basta att en förändring är möjlig. Den kan ta tid, men för den som håller ut så väntar ansvar, makt och en ny självbild. Kan hon, så varför skulle inte jag kunna?

Från klient till hästskötare

Många företag, organisationer och myndigheter slösar bort dold kapacitet som aldrig släpps fram hos medarbetare på grund av rädda chefer, givna strukturer och rädsla för konkurrens, som innebär förlust av makt. Det är därför viktigt att tydliggöra både vem som har makten och hur makten har erövrats och förvaltats.

Historiens kanske mest kände maktteoretiker Nicolò Machiavelli skrev redan 1513 i sitt verk *Fursten*: *”Det första intrycket man får av en furstes begåvning är när man ser de män som han har i sin omgivning, om de är kompetenta och trogna kan man alltid anse honom vis, ty han har insett deras kunnighet och behållit deras trohet.”* Genom att byta ut ordet furste mot ”organisation” och han mot ”ledning” så får vi en modern och orädd ledningsfilosofi.¹²

En egenmaktsorganisation bör per definition vara en krisorganisation. I en sådan organisation prövar och testar människor var gränser går, både för dem själva och för organisationen i sin helhet. Hur mycket motstånd står jag ut med och hur mycket av motstånd tål organisationen? För att återvända till Freire så handlar det om att själv få möjlighet att pröva och hitta kunskaper som är bestående och trovärdiga, så att man därmed både vågar lita på dem och tycker att de är förnuftiga. Det betyder att regler och gamla vanor måste kunna ifrågasättas, även av den som bara har varit en kort tid i organisationen. Det ställer i sin tur krav på att ledning och andra i ansvarställning på ett övertygande sätt kan förklara vad som gäller i organisationen. Regler och koder som inte kan förklaras ska avskaffas i en egenmaktorganisation. Sådana regler leder bara till att ledningen kommer att kräva lydnad istället för förståelse och acceptans på rationella grunder.

Egenmakt handlar om att lämna, eller minska, en uppfattning av sig själv som utsatt eller hjälplös. Det gäller oavsett om det handlar om fysiskt, psykiskt, språkligt eller socialt utanförskap. För en narkotikamissbrukare handlar en del av utsattheten, och därmed också befrielsen, om att lämna klientrollen. En känd missbrukare är från och till klient hos socialtjänsten. Den som genomgår en behandling är klient och den som sköta rehabiliteringen är behandlare. Den som lämnar behandlingen – oavsett om den varit lyckad eller misslyckad – lämnar inte klientrollen. En annan identitet än att vara f.d. klient måste skapas.

Namu som idag har varit åtta år på Basta beskrev en egen egenmaktsupplevelse på följande sätt. Efter det första året på Basta ville hon testa sin förmåga att möta livet utan droger. Hon valde den svåra vägen genom att gå på krogen med en väninna. De satte sig ned och beställde mat och dryck. Snart dök två män upp och frågade om de fick slå sig ner. Visst, det var OK. Frågan som därpå dök upp var den vanliga ”vad jobbar du med då?”. Namu kände paniken. Vad skulle hon säga? ”Jo, jag har varit ett år i behandling för mitt missbruk?” Hon tänkte vidare: ”Nej, men kanske att jag studerar, vilket i och för sig är lite diffust, men det brukar funka.” Väninnan var mäklare och männen var båda jurister. Nu hade Namu inget val. Hon var tvungen att tala om vad hon jobbade med. Helt plötsligt släppte paniken som hållit henne i

---

¹² *Fursten*, Nok pocket (sid 115, 2004).

ett järngrepp medan de andra berättade om sina yrkesliv. ”Jag är hästuppfödare!” Namu varken ljög eller undanhöll sanningen. Under ett års tid hade hon arbetat med Bastas hästuppfödning. Hon var inte längre ”missbrukare”, ”före detta missbrukare” eller ”klient”. Hon var hästuppfödare. Därefter kunde hon berätta om den speciella ryska hästras, Basjkirer, som hon arbetade med. En egenmaktsprocess var i full gång och hade börjat ge utdelning.

Social mobilisering skapar politik för en förändring

En framgångsrik egenmaktsorganisation är inte bara ett ställe där enskilda individer tillkämpar sig nya färdigheter och ökar sin självkänsla. Det är också en organisation som kan bidra till att minska omvärldens förutfattade meningar om en specifik grupp. I fallet Basta påverkas utan tvekan politiker och andra makthavare av att ett hundratal tidigare missbrukare driver ett kommersiellt framgångsrikt företag. Denna påverkan får därför på sikt också utslag i utformningen av nya reglementen och lagar inom närings-, social- och hälsopolitiken.

Omkring 6 000 personer har under åren gjort studiebesök på Basta. De många studiebesöken spelar både en egenmakts- och social mobiliseringsroll för Basta. Egenmakten stärks hos individer när de märker att omgivningen är intresserad och uttrycker sin beundran för deras arbete och produktionens höga kvalitet. Det är återigen ett uttryck för betydelsen att bli sedd och uppskattad för det man gör bra. Riksdagens Justitieutskott gjorde ett studiebesök på Basta. Vid dagens slut tackade utskottets ordförande för besöket och kommenterade bland annat hur befriande det var att besöka Bastas arbetsplatser där medarbetarna hälsar och tar i hand med ett stadigt grepp, ser en i ögonen och med stolthet berättar om det egna arbetet. Det borde finnas många flera Basta konkluderade hon sina intryck. Ordförandens kommentar speglar både besökets egenmaktsbetydelse och den påverkan som besöket kan ha haft ur en allmänpolitisk synvinkel.

Att kvalitetssäkra empowerment och social mobilisering

Kvalitetssäkringens grund är dokumentation. För att veta om en verksamhet gör rätt saker, det vill säga det som är organisationens uttalade uppgifter, på ett bra och effektivt sätt krävs en kontinuerlig dokumentation över tiden. Det gäller också egenmaktprocesser och social mobilisering, som både kan och bör kvalitetssäkras.

Den individuella egenmaktprocessens huvudsakliga källa för kvalitetssäkring är individen som själv är i färd med att förändra sitt liv. En fungerande egenmaktstruktur, utvecklar och tillhandahåller verktyg som den enskilde sedan kan använda för att värdera och se om han och hans livsbetingelser förändras i önskvärd riktning. Intervjuer, enkäter, strukturerade och dokumenterade samtal är exempel på hjälpmedel som kan användas för att kvalitetssäkra egenmaktprocesser. Till skillnad mot offentlig sektors dokumentation bör all informationen innehålla sådant som den som genomgår egenmaktprocessen själv ser och uppfattar som riktig. Det betyder självfallet inte att allt måste vara positivt utifrån individens eget perspektiv. Tvärtom. Som redan har framhållits kännetecknas egenmaktprocesser av både framsteg och bakslag under resans gång. I ett löpande kvalitetssäkringsarbete ger ledning återkoppling på individens egna synpunkter på och uppfattning av den egna utvecklingen. Det innebär i sin tur att individen kontinuerligt blir sedd och uppmärksammas av ledningen. Den här typen av kvalitetssäkring, med ledningen inblandad, är att jämföra med de medarbetarsamtal som genomförs på företag som har en genomtänkt personalpolitik. Att bli sedd och uppmärksammas har beskrivits som en av egenmaktens grundstenar. Om ledningen inser det blir dokumentationen något som berör organisationens själ, nämligen egenmaktprocesserna. Då blir inte dokumentation något som med nödvång görs för att andra kräver det, t.ex. bidrags- och anslagsgivare, sponsorer, donatorer eller kunder, utan en del av det löpande och dagliga arbetet med att stärka egenmakten.

Istället för en akt, mapp eller journaler som är vanligt i den offentliga sektorn, kan relevanta fakta och uppgifter över tiden samlas i en "portfölj". Personligt värderade framgångar och bakslag av social, mental och fysisk karaktär, körkortsutbildning, genomgångna kurser eller utbildning, nya yrkesfärdigheter med mera kan samlas i portföljen. Dokumentationen som samlas i portföljen är individens egendom, till skillnad mot den offentliga sektorns dokumentation av klienter, arbetsökande och patienter.

Om en egenmaktsorganisation har utomstående kunder eller bidragsgivare kan en avidentifierad sammanställning av enskilda individers portföljinnehåll ge en samlad bild av hur väl organisationen lyckas med målsättningar som är viktiga för den specifika kunden eller bidragsgivaren. Den här typen av samlad kunskap är en form av *social redovisning* som ofta innehåller mer av mjukdata av social och personlig karaktär, än de hårddata av ekonomisk karaktär som återfinns i organisationernas årsredovisningar.

Ett annat kvalitetsinstrument som fokuserar på hårddata i form av kronor och ören, och som är användbart vid det som kallas *vertikal mainstreaming*, som innebär att organisationer påverkar politiska eller administrativa maktstrukturer, är det så kallade *socio-ekonomiska bokslutet*. Det socio-ekonomiska bokslutet sätter ett pris på vad verksamheten bidrar med i sociala termer, antingen i form av ökade intäkter eller minskade kostnader för andra samhällsorgan. Genom att konkret, i kronor och ören, kunna visa verksamhetens samhällsekonomiska lönsamhet ges ett starkt politiskt argument för att hävda att verksamheter av en viss typ ska uppmuntras.¹³

Kollegiegranskning är ytterligare ett sätt att kvalitetssäkra och utveckla egenmaktsverksamheter. Genom kollegiegranskning öppnar sig organisationen för en granskning från en eller flera andra organisationer, oftast inom närliggande fält. Synpunkter och kritik levereras med friska ögon av utomstående. Den här typen av kvalitetssäkring skulle kunna kallas *horisontell mainstreaming*, det vill säga att likartade organisationer och verksamheter hjälper varandra att utvecklas och förbättra sina insatser.

Vetenskapliga utvärderingar av både den individuella egenmaktsprocessen och den kollektiva sociala mobiliseringen är också kraftfulla verktyg för att kvalitetssäkra verksamheter på olika nivåer. En vetenskaplig rapport eller utvärdering ger en hög trovärdighet och visar också organisationens beredskap och öppenhet inför utomstående.

Som framgått finns det olika sätt och system för att kvalitetssäkra både egenmaktsprocessen i sig och organisationen, egenmaktstrukturen, i sin helhet. Trots det är utvärdering och kvalitetssäkring ofta en akilleshäla för många organisationer. Skälen till det varierar. För många koncentreras all verksamhet på organisationens huvuduppgift, dess kärnverksamhet, medan utvärdering och ibland också ekonomifrågor, uppfattas som ett nödvändigt ont. Här kan man tala om en snäv organisationskultur, som på sikt kan knäcka organisationen. Många egenmaktsorganisationer saknar inom sina led personer med vana att dokumentera, skriva rapporter och handha ekonomi på ett effektivt sätt. Andra organisationer har en stor omsättning av människor

¹³ Ett socioekonomiskt bokslut för Bastas verksamhet gjordes 2000 av ekonomen Ingvar Nilsson, "Svempa – från missbrukare till företagare". Inom ramen för den Nationella Temagruppen Socialt företagande produceras under 2005 och 2006 ytterligare socioekonomiska bokslut finansierade av Europeiska Socialfonden, ESF och Nutek.

över tiden. Det kan betyda, att även om man får igång ett dokumentationssystem, så riskerar systemet att säcka ihop om den ansvarige försvinner. Många egenmaktsorganisationer skulle därför vinna på att tillsammans med en utomstående diskutera och lägga upp ett kvalitetssäkringsystem som tar hänsyn till det som kännetecknar brister i verksamheten, som till exempel ovana att dokumentera, deltagarnas flyktighet samt dålig förståelse för dokumentationens betydelse.

Sammanfattande generaliseringar

Egenmakt har i denna text använts synonymt med begreppet empowerment. Varken egenmakt eller empowerment är oomstridda begrepp. Här har egenmakt i huvudsak beskrivits som ett sätt för människor som i något avseende är socialt utsatta, marginaliserade och exkluderade att förbättra sin livssituation. Här är det fråga om olika varianter på hjälp till självhjälp.

Begreppet empowerment används också av professionella socialarbetare, mindre som en metod och mer som ett förhållningssätt, för att beskriva hur de i sin yrkesverksamhet kan bidra till att stärka sina klienters position. I den här texten har den aspekten av egenmakt knappast alls berörts.

Att erövra egenmakt och därigenom förbättra sin livssituation är en fråga om både mentala och fysiska förändringar. Genom sina teoribildningar har forskare som Maslow och Freire bidragit till en större förståelse för förutsättningarna för att personliga egenmaktsprocesser kan komma igång. Egenmakt handlar om dialektiska processer, där framgångar och bakslag avlöser varandra. Väl fungerande processer leder över tiden fram till ökade personliga insikter och därmed större handlingsutrymme för individen att ta egna, och för honom eller henne positiva, beslut. ”Ett bättre liv”, i första hand definierat av den enskilde själv, är egenmaktens innersta kärna. Önskan om egenmakt måste därför formuleras av den enskilde och kan aldrig tvingas på någon, eftersom ökad egenmakt vinnas genom en personlig önskan om att förändra den egna livssituationen.

Makt och maktlöshet är starkt relaterat till egenmaktsprocesser. Frågan som måste ställas är vem som har makt och vem som är maktlös och varför det är så. Varför upplever individen maktlöshet i vissa situationer? Finns viljan och förmågan att förändra rådande maktförhållanden? Maktanalyser på individ- och samhällsnivå är utgångspunkten, både för att påbörja en egenmaktsprocess men också för att starta en social mobilisering, det vill säga en kollektiv organisering för att skapa en kollektiv maktposition.

Den kollektiva sociala mobiliseringen, att skapa en egenmaktorganisation, fyller två funktioner. Rätt utformad kan den för det första bli ett ”laboratorium för egenmaktsförsök”, där trial and error-experiment på det individuella planet fortlöpande kan genomföras. Resultaten av försöken leder egenmaktsprocessen framåt. För det andra ger organisationen medlemmarna råg i ryggen i förhållande till omvärlden.

Organisationer som vill ge utrymme för egenmaktprocesser bör bygga på vissa förutsättningar. Organisationens uppgifter ska upplevas som nyttiga och behövda av medlemmar, och svara mot ett samhällsbehov. Det är motsatsen till ”pysselsättning” för att få tiden att gå. Det finns alltid utrymme för att höja målsättningarna för arbetsuppgifterna. Låga förväntningar däremot ger inga utvecklande utmaningar. Makt och hierarkier ska vara tydliga och möjliga att diskutera och ifrågasätta. På samma sätt som egenmaktprocesser innebär individuell och personlig utveckling ska organisationen försöka utveckla eller fördjupa sina verksamheter kontinuerligt. Det ger både kollektiv självkänsla och skapar nya arbetsuppgifter som kan utföras av människor som strävar framåt i sin egenmaktprocess. Rigida organisationer får rigida och konservativa maktstrukturer och passiva och oengagerade medlemmar.

Att som enskild person stödja en pågående egenmaktprocess hos någon annan kan innebära att hjälpa till att skapa och vidmakthålla visionen om att ett bättre liv är möjligt. Som rådgivare kan man se och tydliggöra bakslag och framgångar. Relationen mellan de två får emellertid inte vara hjälpare och offer. Ansvar för egenmaktprocessen måste vara och förbli tydlig. I organisationsarbetet – den sociala mobiliseringen – uppstår en annan typ av yrkes- eller organisationsbehov, där extern kompetens ofta kan underlätta för en organisation att bli framgångsrik. Det avgörande är att makten innehas av en majoritet som själva gått igenom egenmaktprocesser av den typ som organisationen är skapad för.

För att dokumentation av egenmaktprocesser och social mobilisering ska få fäste som en del i ett kontinuerligt kvalitetssäkringsarbete måste vissa kriterier uppfyllas. Dokumentationen måste uppfattas som något som underlättar det dagliga arbetet, och inte något som bara görs för utomstående intressenter, som bidragsgivare och kunder. Egenmaktorganisationer saknar ofta medlemmar som är vana – till skillnad mot yrkesprofessionella organisationer – att arbeta med rapport- och dokumentationsskrivelser. Detta måste tas med i beräkningen när organisationen utarbetar rutiner för kvalitetssäkring.

Egenmakt – slutcitat

I boken ”Livet – en gång till – En ryggmärgsskadad möter svensk handikappolitik” beskriver Peter Brusén hur det kändes att återvända till den plats där han fick sin ryggmärgsskada och att åter ge sig ut och dyka:

”På Maui hade jag släpats upp, svårt skadad och döende. På Tobago bars jag tillbaka och dök under en dag med tuber ner till drygt 8 meters djup och mötte åter det salta havets alla fiskar, fantastiska sjöborrar, koraller, sköldpaddor och havsormar. För första gången efter den ödesdigra olyckan gjorde jag något som jag aldrig gjort förut och jag hade klarat av den första långresan. Livet var inte slut – det hade bara gjort en liten paus så att jag kunde hinna ifatt.”¹⁴

¹⁴ Brusén, ”Livet en gång till” (sid 209).

Litteratur

- Adams, R (2003) Social Work & Empowerment, Palgrave, London
- Adamsson, M m.fl (2004) När botten stack upp – Om de utslagnas kamp för frihet och människovärde, Gidlunds förlag
- Andersson, W (2001) Verkligheter och möjligheter och sociala entreprenörer, Egalité
- Brusén, P (2005) Livet en gång till, Egalité
- Freire, P (1972) Pedagogik för de förtryckta, Gummesson förlag
- Freire, P, (1975) Utbildning för frigörelse, Gummessons förlag
- Machiavelli, N (2004) Fursten, NOK Pocket
- Makarenko, A (1979) Vägen till livet, Progress, Moskva
- Maslow, A (1971) The Farther Reaches of Human Nature, Viking Press, New York
- Rapport Socialstyrelsen, (2003) Brukarmedverkan i socialtjänstens kunskapsutveckling, Socialstyrelsen
- Tännsjö, T (1994) Tvång i vården, Thales

Litteratur med anknytning till Basta

- Carlberg, A (2001) Den sociala ekonomins dynamik, exemplet Basta Arbetskooperativ, Socialstyrelsen
- Carlberg, A (2003) De utforskade utforskar utforskarna Socialvetenskaplig tidskrift nr 4
- Hansson, J-H & Wijkström, F (2001) Civilt samhälle, social ekonomi eller nonprofit? Fallet Basta Arbetskooperativ. Slutrapport från ett forskningsprojekt
- Heule, C (2002) Exemplet FUNK – Att reproducera det idéburna projektet Basta Socialhögskolan, Lunds Universitet, Magisteruppsats

Heule, C (2005) Ideologi, praktik & retorik – en utvärdering av Bastas etablering i Västsverige Socialhögskolan, Lunds Universitet

Heule, C, (2005) Makt, kön & identitet – en utvärdering om att vara kvinna på Basta Socialhögskolan, Lunds Universitet

Heule, C & Lago, L (2005) YES – pedagogik för utsatta med ideologiska förtecken Socialhögskolan, Lunds Universitet

Meeuwisse, A (2001) Ett högriskprojekt – om missbruksrehabilitering på Basta Sköndals institutets skriftserie nr 18

Nilsson, I (2000) ”Svempa Johansson – missbrukare eller företagare, Stencil”

Vill du veta mer om hur man startar sociala företag?

Coompanion, kooperativa utvecklingscentrum finns i alla län och har, via Nutek, statens uppdrag att stödja utvecklingen av företag och entreprenörskap inom den sociala ekonomin. Bland annat sociala företag och kooperativ.

Ditt närmaste Coompanion hittar du på hemsidan www.coompanion.se

Vill du få kontakt med kooperativen som gjort socio-ekonomiska bokslut?

Vägen ut! kooperativen: www.vagenut.coop

Basta Arbetskooperativ: www.basta.se

Vill du veta mer om Europeiska Socialfonden, ESF och programmet Equal?

Svenska ESF-Rådet är en statlig myndighet som förvaltar och informerar om Europeiska socialfondens program i Sverige. Genom ESF stöds projekt som bidrar till ökad sysselsättning, jämställdhet mellan män och kvinnor, en hållbar utveckling samt ekonomisk och social sammanhållning.

Svenska ESF-Rådet: www.esf.se

Socialt företagande – vidgar arbetsmarknaden

Är ett projekt inom gemenskapsinitiativet Equal med syfte att

- underlätta start och drift av sociala företag och därmed skapa arbetstillfällen för grupper som idag står utanför arbetsmarknaden
- identifiera hinder och föreslå förändringar i lagstiftning, regler och deras tillämpning
- sprida information om befintliga sociala företag, deras samhällsekonomiska och mänskliga effekter

Eva Johansson, projektledare Nutek
08-681 96 61, eva.johansson@nutek.se
www.socialaforetag.nu

Nutek är Sveriges nationella myndighet för frågor som rör näringslivets utveckling. Nutek ska bidra till fler nya företag, fler växande företag och fler starka regioner – och därmed främja en hållbar ekonomisk tillväxt i hela landet.

Verket för näringslivsutveckling
Liljeholmsvägen 32, 117 86 Stockholm
Telefon: 08-681 91 00 Fax: 08-91 68 26
www.nutek.se

Beställning: eva.johansson@nutek.se eller 08-681 96 61

Ett bättre liv är möjligt

EU-programmet EQUAL ska öppna vägar till arbetslivet för grupper som är utestängda från arbetsmarknaden eller riskerar att slås ut från arbetslivet.

Begreppet Empowerment – egenmakt – har en särställning i *qual*-programmet. Det handlar om att stärka utsatta grupper och individer så att de kan ta ett större ansvar för att kontrollera sina liv. Sociala, ekonomiska och politiska systemen ska öppnas för de som idag är utestängda. Grupper och individer ska kunna agera – generellt i samhället – men också specifikt inom arbetsmarknad och arbetsliv.

Alec Carlberg, grundare av det kooperativa företaget Basta beskriver vilka förhållanden som krävs för att uppnå detta. Skriften bygger till stor del på Bastas erfarenheter och kunskap men mycket kan överföras till andra grupper än missbrukare, som är målgrupp. I skriften utvecklas och teoretiseras också begreppen, vilket tar oss ytterligare ett steg framåt. Detta bidrar till att tankegångarna kan få genomslag också på andra områden.

Equal

Svenska ESF-Rådet

Box 47151, 100 75 Stockholm

Telefon 08-579 171 00, equal@esf.se, www.esf.se

Nutek stärker näringslivet i hela Sverige genom att bidra till fler nya företag, fler växande företag och fler starka regioner.

NUTEK

Verket för näringslivsutveckling

Liljeholmsvägen 32, 117 86 Stockholm
Telefon: 08-681 91 00 Fax: 08-19 68 26
www.nutek.se